

Андрій Гурбик
Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ ТА ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ 1651 р.: ДРУГА ЛОЄВСЬКА БИТВА

У статті проаналізовано передумови та початок вторгнення військ ВКЛ в Україну в 1651 р. Розглянуто перебіг та наслідки Другої Лоевської битви між армією Я. Радзивілла та українськими військами полковника М. Небаби.

Ключові слова: вторгнення, армія, битва, Український Гетьманат, Велике князівство Литовське.

В статье проанализированы предпосылки и начало вторжения войск ВКЛ в Украину в 1651 г. Рассмотрены ход и последствия Второй Лоевской битвы между армией Я. Радзивилла и украинскими войсками полковника М. Небабы.

Ключевые слова: вторжение, армия, битва, Украинский Гетманат, Великое княжество Литовское.

The article analyzes the background and start on invasion in Ukraine in 1651. Considered the course and aftermath of the battle Loyevskoyi between the army Ya. Radzyvilla and Ukrainian army colonel M. Nebaby.

Key words: invasion, army, battle, Ukrainian Hetmanate, the Grand Duchy of Lithuania.

Досить актуальним напрямком розвитку вітчизняних історичних досліджень залишається не лише з'ясування суті й перебігу козацько-селянської боротьби на білоруських теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у контексті розвитку Української революції середини XVII ст., але й детальне відтворення цілісної картини воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ, які загалом потребують подальшого вивчення як на концептуальному так і на фактологічному рівнях. Адже перші перемоги армії Б. Хмельницького та процес творення Української козацької держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове покозачення білорусько-українського населення півдня ВКЛ (переважно селянства, міщан та частково православної шляхти). Український Гетьманат в ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі чималі військові сили навіть у найдраматичніші моменти ві-

йни (приміром в час Берестецької кампанії влітку 1651 р.). В ході українських визвольних змагань Білорусь все більше входила в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративно-соціальний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Москвою.

Білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату 50-х років XVII ст. набув в історіографії самостійного звучання вже в працях істориків XIX ст. – початку XX ст.¹ Хоча в польській історіографії, починаючи від часу появи праць Е. Котлубая, боротьба білоруського населення ВКЛ часто розглядалася в контексті концепції «домової війни» в Речі Посполитій. В рядянській історіографії зазначена проблематика розроблялася за рахунок залучення широкого кола архівних джерел з одного боку, хоча в жорстких заідеологізованих офіційних рамках, які передбачали не всебічне дослідження проблеми, а обґрунтування наперед заданих пропагандистських тез².

Тому враховуючи необхідність повного дослідження всього комплексу проблем пов'язаних із впливом Української визвольної війни середини XVII ст. на білоруський етнос (встановлення чіткої послідовності військово-політичних подій, визначення передумов та перебігу українсько-російського протистояння в Білорусі, поширення козацького устрою й показачення білорусів тощо) в сучасній українській історіографії, починаючи з 90-х років XX ст., в цьому напрямку ведеться значна науково-пошукова робота. Причому дослідження проводиться як в руслі загального переосмислення історичних подій в Україні середини XVII ст. так, власне, і в контексті їхнього широкого впливу на білоруські тере-

¹ *Терлецький О.* Козаки на Білій Русі в роках 1654–1656 // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1896. – Т. 14. – С. 1–30; *Смирнов Я. И.* Князь Януш Радзивилл и его Киевский поход 1651 г. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. – Екатеринослав, 1908; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII – ім. ст. – К; Відень, 1920. – С. 220–254.

² *Марченко М.* Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941; *Мальцев А. Н.* Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655 рр.) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954. – Сборник статей. – М., 1954. – С. 264–306; *Казаченко А. И.* Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. – М., 1954; *Похилевич Д. Л.* Белорусское казачество // Наук. зап. Львівського держ. ун-ту: сер. іст. – Львів, 1957. – Т.43; *Игнатенко А. П.* Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (втор. пол. XVII–XVIII вв.). – Минск, 1974; *Мальцев А. Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М. 1974; *Абецедарский Л. С.* Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVIII вв. – Минск, 1978; *Белоруссия в Эпоху феодализма: Сборник документов и материалов.* – Т. 2. – Минск, 1960.

ни ВКЛ, військово-політична боротьба на яких вже навіть висвітлюється не відокремлено, а як ціліснісне явище із подіями Української революції XVII ст. (зважаючи на широке представлення українського етносу на польськокому українсько-білоруському порубіжні)³.

Водночас, задекларована проблематика тією чи іншою мірою постійно перебуває у полі зору сучасних польських, російських та власне білоруських дослідників⁴.

³ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; *Їхня жс.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення; *Їхня жс.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; *Горобець В. М.* Білорусь козацька. Полковник І. Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – 98 с.; *Його жс.* Проблема політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі як вузол українсько-російських суперечностей // *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою.* – К., 2001. – С. 151–177; *Його жс.* Проблеми збереження козацької займанщини на білоруських землях у стосунках з Варшавою та Москвою (вересень 1658 – грудень 1659 р.) // Там само. – С. 210–220; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження).* – К., 2003. – С. 796–861; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – С. 107–162; *Горобець В. М.* Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 2. – С. 16–47; *Гурбик А. О.* Київський полковник Антон Жданович // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 3–4; *Його жс.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* – К., 2000. – Вип. 7. – С. 69–78; *Його жс.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205–232; *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: досягнення сучасної історіографії та історіографічні завдання // *Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць.* – Умань: ПП Жовтий, 2009. – Вип. 2. – С. 79–101; *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманщини: монографія. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 452 с.; *Степанков В.* Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) // *Україна і Велике Князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей II Міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю Інституту історії України Національної академії наук України / 22 – 24 вересня 2011 р. Кам'янець-Подільський.* – К., 2011. – С. 56–59. *Степанков В.* Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – К., 2013. – Т. 2. – С. 153–161.

⁴ *Rachuba A.* Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661. – Lithuania, 2 (11), 1994; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1997; *Kossarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // *Україна в Центральній-Східній Європі* – Вип. 5. – К., 2005. – С. 359–391; *Serczyk W. A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Warszawa, 1998; *Biernacki W.*

Саме надважливість для історичної долі України подій літа 1651 р. обумовлювала раніше і нині визначає їхню наукову актуальність. Оскільки в той час внаслідок важкої Берестецької битви (18–30 червня 1651 р.)⁵ та захоплення Києва військам ВКЛ під командуванням Я. Радзивілла (25 липня 1651 р.) в умовах розпорошеності козацьких сил та наступу із заходу величезної польської армії, постало питання про саме виживання Української козацької держави. Але коли Берестецькій битві приділялась значна увага, то бої на українсько-білоруському порубіжжі та оборона Києва, які відбувалися практично синхронно з Берестецькими подіями, були змальовані не так повно. Тому сьогодні на часі систематизація усіх джерельних відомостей (архівних та опублікованих) по темі дослідження, адже останні, часто-густо були розпорошені у різномірних виданнях джерел та монографічних дослідженнях. Досить важливим джерелом для вивчення дипломатичних взаємовідносин та воєнного протистояння Українського гетьманату й ВКЛ у перші періоди Української революції 1648–1676 рр. є так званий табірний / канцелярський щоденник польного литовського гетьмана Януша Радзивілла, який в даний період відігравав

Powstanie Chmielnickiego: Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006; *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа: (1655–1657 гг.). Документы, исследование. – М., 1994; *История внешней политики России конец XV–XVII вв. (От свержения ордынского ига до Северной войны).* – Отв. ред. Г. А. Санин. – М., 1999; *Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века.* – М., 2000; *Сагановіч Г. М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII ст. Мн., 1994; *Сагановіч Г.* Невядомая вайна: 1654–1657. – Мн., 1995; *Чаронка С. А.* Казацка-сялянская вайна на Палессі ўлетку 1648 года // *Извест. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины.* – 2005. – № 2 (29). – С. 138–141; *Чаронка С. А.* Гістарыяграфія Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. на Беларусі // *Извест. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины.* – 2006. – № 2 (35). – С. 37–44; *Чаронка С. А.* Наступствы Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. для Беларусі (дэмаграфічны і гаспадарчы аспекты) // *Изв. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины.* – 2008. – № 4 (49). – С. 17–25; *Чаронка С. А.* Спробы афармлення казацкіх палкоў на Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. // *Изв. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины.* – 2008. – № 4 (49). – С. 59–63; *Чаронка С. А.* Знешнепалітычнае становішча ВКЛ напярэдадні Казацка-сялянскай вайны. // *Менталитет славян и интеграционные процессы: история и современность, перспективы: Материалы V Международной научной конференции (Гомель, 24–25 мая 2007 г.)* – Гомель. ГГТУ им. П.О. Сухого, 2007 г. – С. 120–123; *Чаронка С. А.* Казацка-сялянская вайна 1648–1651 гадоў на Беларусі: некаторыя вынікі даследавання // *Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины.* 2009, № 4. – С. 92–96; *Чаронка С.* Палескі паход Януша Радзівіла 1649 г. // *Бел. гіст. часопіс.* – 2011. – № 1. – С. 15–22; *Чаронка С.* Палесье ў полымі войнаў сярэдзіны XVII ст. // *ARCHE.* – 2011. – №3 (102). – С. 235–269; *Чаронка С. А.* Спробы рэанімацыі казацка-сялянскай вайны ў Беларусі вясной-летам 1651 г. // *Науч. труды Респ. инст-та высш. школы: Историч. и психолого-педагогич. науки. сб. науч. статей. Вып. 11. В 2 ч. Ч.1.* – Минск: РИВШ, 2011. – С. 293–298.

⁵ Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 діб.

провідну роль у командуванні литовським військом (за номінального великого гетьмана литовського Януша Кишки (1646–1653)). Основні події вказаного щоденника охоплюють цілісні й фрагментарні частини майже трирічного історичного періоду (від червня 1649 й до лютого 1652 року) і є безцінним джерелом з даної тематики. Дослідження цього унікального літопису подій розпочалося ще в 70-х роках ХХ ст., коли польський професор Т. Василевський віднайшов щоденник у варшавському Архіві головному актів давніх (АГАДі). Подальша дослідницька робота над цією неповторною історичною пам'яткою була продовжена такими авторитетними вченими як Ф. Сисин, Г. Віснер, М. Нагельський, В. Степанков, Ю. Мицик⁶ і триває й надалі у наш час.

Тому досить актуальним є систематизація всього наявного матеріалу й детальний розгляд комплексу проблем щодо форсування підрозділами Я. Радзивілла Дніпра і Сожа, Другої Лоевської битви та просування військ ВКЛ на півночі України у напрямі Любеча, Чернігова й Києва влітку 1651 р.

На кінець зими – початок весни 1651 р. склалося досить загрозливе становище на північних кордонах України. В даний період литовський воєначальник Семен Павша⁷ сповіщав у ставку свого гетьмана про пере-

⁶ *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne* / red. K. Stępnika. – Lublin, 2003. – S. 305–316; *Nagielski M.* Diariusze Radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // *Miscellanea Historico-Archivistica*. – Nr. 13. – 2002. – S. 35–50; *Мицик Ю. А.* Полковник Ілля Голота і битва під Загалем 1649 р. // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів. – 2000. – С. 176–189; *Його жс.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 // *УІЖ*. – 2001. – № 1. – С. 134–147; *Його жс.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 3. – С. 3–26; *Його жс.* Із табірнього щоденника князя Януша Радзивілла // *УІЖ*. – 2007. – № 4. – С. 183–198; *Його жс.* Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 р р. // *Гісторыя Лоеускай зямлі. Факты. Каментарыі*. – Гомель, 2006. – С. 30–34; *Його жс.* Битва під Лоевом 1649 р. // *Гісторыя Лоеускай зямлі. Факты. Каментарыі*. – Гомель, 2006. – С. 34–43.

⁷ Павша Семен Ян (?–1655) походив із мозирської православної шляхти. Був воєначальником ВКЛ, командував хоругвою (150 вершників), брав участь у Першій Лоевській битві 1649 р. У подальшому командував полком (у 1651 р. отримав звання ротмістра), який захищав від українських військ мозирську ділянку кордону ВКЛ, обороняв бабичську переправу на Прип'яті. У червні 1651 р. на чолі 8 хоругв (в тому числі 3 драгунських) перейшов кордон і розпочав наступ на Україну. Отримавши на Овруччині кілька перемог, в кінці літа об'єднався із загонами стольника ВКЛ Вінцента Госевського та брав участь у поході на Київ. Активний учасник бойових дій на території ВКЛ впродовж 1653–1655 рр. За деякими відомостями, загинув на Берестейщині у сутичках із козацькими загонами

дислокацію з Чернігова в район Любеча трьох українських полків під командою Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка. Тоді ж, запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Я. Радзивілла, гетьман України Б. Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам активізувати свої дії та організувати захист північних рубежів козацької держави. Особливу активність в даний період проявляли Чернігівський (з містами Черніговом, Борзною, Любечем, Меною та Седневом) і Ніжинський полки, очолювані відповідно Мартином Небабою та Степаном Пободайлом. Ними було налагоджено сторожову службу для захисту річицького та лоївського шляхів, а також боротьбу із радзівіллівськими вивідниками. Зокрема, на півночі Чернігівщини було заарештовано городнянського війта Криштофа Хваща, якого згодом стратили як шпигуна.

За свідченням козака Г. Задяця на початку травня 1651 р. основні сили київського полковника Антона Ждановича зосереджувалися у місті Києві, де був «остался гарнизоном немалый полк с Антоном»⁸. Але вже на середину травня, як сповіщали козаки, «двум полкам – Киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и Черниговскому, которым командует Гладкий, приказали идти к Чернобылю»⁹. Загалом у травні 1651 р. розташування українських козацьких військ було таким: А. Жданович зі своїм полком стояв поблизу Чорнобиля, загони С. Пободайла під Лоевом (сьогодні селище міського типу Гомельської обл.) на Дніпрі, війська М. Небаби – на річці Сож¹⁰. Підрозділи Гаркуші вели кровопролитні бої на Овруччині із шляхетськими загонами Семена Павші. Як сповіщав про сутички з козаками у своєму листі до Я. Радзивілла згадуваний полковник Павша: «Прийшли до того неприятеля в край Овруцкий, якого було повно по різних містах та містечках, в там тих краях скупчених заставши, насамперед в Народичах містечку»¹¹. Обороняли Народичі козацькі загони під керівництвом Наталчича та Сасименка. У ході жорстокої битви, в якій полягла більшість захисників, частина козаків разом із своїми ота-

І. Виговського в жовтні 1655 р. [Polski słownik biograficzny. – Т. 25. – З. 106. – Wrocław etc., 1980; Radziwiłł B. Autobiografia / wyd. T. Wasilewski. – Warszawa, 1979. – S. 121–144].

⁸ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К. 1965. – № 156. – С. 406; Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 2. – К., 2004. – С. 120–136.

⁹ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – № 165. – С. 423.

¹⁰ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Сп р. 19. – Арк. 52, 54; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах (далі – ВУР). – Т. 3. – М., 1954. – № 19. – С. 58.

¹¹ Starozytności historyczne polskie. – Т. 1. – Kraków, 1840. – S. 314.

манами «в містечку і в церкві закрилися». Як далі писав у своєму листі Павша «мусили їх шаблею і вогнем знищити, а інші в луки між ріками повтікали»¹².

Захопивши Народичі, підрозділи Павші рушили до Норинська, який захищали загони Лащівця та Сагайдачного. Де, як писав з литовського обозу сучасник тих подій, «теж козацтво кілька хоругв перед містом щастя свого з нами пробували, але їм пан Бог не допоміг; відібрали з допомогою шабелі дві хоругви і бубни у них і сотники, які на залозі в Норинську були, із нами вступили в сутичку, там же при тих хоругвах полягли, а інші в Горині потонули»¹³. Лащівець і Сагайдачний, як і захисники Народич, теж вирішили за краще вмерти на полі бою, але не потрапити в ганебний полон.

У ході важких оборонних боїв, «полк Гаркуші, який йшов із Овруча», відступив на з'єднання з «київським полковником Антоном» під Чорнобилем. Щоправда на Гаркушу був знову напад польсько-литовський корпус, який козаків «немало поклав, а більше всього під містечком Любанем за три милі від Чорнобиля»¹⁴. Слідом за козацькими загонами потягнулася й місцева українська людність. Люди, боячись грабунків та насильств, забирали худобу, грузили свої статки на вози або човни й рухались в напрямку Чорнобиля та Києва. Наприкінці травня поблизу Чорнобиля під прикриттям полків Гаркуші й Ждановича було вже зібралося близько 8000 голів худоби, зігнаної з Овруччини. На шляху просування загарбників залишалися пустки, оскільки відступаючі навіть спалювали свої садиби. Як писав сучасник, яке ж було здивування литовського війська, коли вони застали спаленим: «Корогут село велике, в якому було подим'я [дворогосподарств. – А. Г.] більше 400»¹⁵. Згодом, як доносила литовська розвідка, «Антон [Жданович] з Гаркушею розділили худобу, 8000, яку з краю Овруцького до обозу їм приведено, частину її немалу до Києва відіслано, а меншу половину при собі залишили»¹⁶.

Провадячи локальні сутички, розпочинати широкомасштабний наступ вглиб козацької України (з генеральним напрямком на Київ) Я. Радзивілл весною 1651 р. все ж не наважувався. Не могли його переконати це зробити ні листи коронного гетьмана Потоцького, який намагався синхронізувати виступ військ Великого князівства Литовського і розпочатий вже наступ коронної армії, ні поради «гарячих» голів із оточення самого Ра-

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Документи об освободительной войне украинского народа. – № 167.

¹⁵ Starożytności. – S. 315.

¹⁶ Ibid.

дзивілла. І справа тут полягала не в особистому ставленні литовського гетьмана до Б. Хмельницького, чи бажанні зберегти нейтралітет, що постійно демонструвалося у переговорах з гетьманом України. Я. Радзивілл досить добре розумів усю складність та серйозність подібного кроку. І як досвідчений полководець знав, що без широкої підготовки до походу на Київ, останній може зазнати провалу. То ж готувався до нього враховуючи всі фактори. А в квітні на перешкоді військових дій були навіть природні умови, зокрема небачена здавна в цих поліських краях повінь. Як сповіщалося у листі від 16 квітня 1651 р. до Хієроніма Піноцего: «військо литовське, як тільки вода спаде, якої тут від давньої пам'яті такої великої не бувало, має волю за Дніпро вирушити»¹⁷.

Досить актуальною була й проблема оснащення литовського війська боєприпасами та фуражем, та й не усім солдатам було ще виплачено кошти за попередні воєнні дії, оскільки шляхта ВКЛ без ентузіазму збирала гроші для армії Я. Радзивілла. А щоб не припиняти підготовку до походу, військо заохотили обіцянкою виплатити гроші в травні в Мінську¹⁸. То ж до цього часу литовський гетьман не зміг би ніякою силою відвести армію від вказаного міста на значну відстань.

Суттєвим чинником, який впливав у даний період на плани Я. Радзивілла були військові сутички з українськими підрозділами на українсько-білоруському порубіжжі та рейди козацьких загонів останніх вглиб ВКЛ, що моментально підносили спалах народної боротьби білоруських селян в тилу литовського гетьмана. Тож, не забезпечивши собі надійного тилу, та, належним чином не вивчивши ростановку військових сил на півночі України, Я. Радзивілла годі було й думати про успішний похід вглиб українських земель.

Лише на початку літа 1651 р. Я. Радзивілл провів необхідні виплати війську й завершив підготовку до походу. Але перед гетьманом ВКЛ залишалася ще одна дилема: який із двох можливих стратегічних напрямків наступу обрати. Один міг пролягати на Річицю і далі через Дніпро, а інший на Мозир і далі через Прип'ять. Як слушно зазначав Е. Котлубай, цей останній був безпечніший, оскільки штурмувати Дніпро було важче та й тут із значними силами стояв чернігівський полковник М. Небаба. Але з іншого боку, якби Я. Радзивілл скерував війська на Мозир, то оголив би весь свій лівий фланг і відкрив козацьким військам дорогу вглиб ВКЛ¹⁹. Тому, вірно оцінивши ситуацію. Я. Радзивілл прийняв єдино правильне

¹⁷ Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski. – Т. 2. – Kraków, 1845. – С. 108–109.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 224.

¹⁹ Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno, Witebsk, 1859. – С. 167.

стратегічне рішення – наступати на Україну через Дніпро. Цим він не лише прикривав від козацьких рейдів ВКЛ, але й сковував війська Небаби на порубіжжі, та, при сприятливих обставинах, намагався розгромити останні в кількох великих битвах.

4 червня 1651 р. Я. Радзивілл відкрито заявив українським послам, що розпочне супроти Українського гетьманату військові дії, оскільки ВКЛ та Польща складають одну Річ Посполиту і не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою²⁰. А як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на східно-білоруські території ВКЛ весною-літом 1651 р. Останні, очевидно, були частиною стратегічного плану Б. Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави. Як відомо в кінці травня М. Небаба спрямував 7-тисячний загін козаків Забіли під Гомель (штурм якого розпочався 26 травня 1651 р.), а Шохова з 4000 козаків і 500 татар направив через Брянщину до Рославля та Кричева. Проте незважаючи на значну підтримку білоруського населення ці походи не дали бажаних наслідків. Загін Шохова не зміг здобути Кричева і в кровопролитних боях зазнав значних втрат²¹. Невдало діяв і корпус Забіли під Гомелем, який так і не поталанило здобути²².

Труднощі українських козаків у Білорусі значною мірою обумовлювались доброю організованістю та активною оборонною тактикою військ Я. Радзивілла. Зокрема, довідавшись, що Гомель обложений українськими козаками, литовський гетьман відправив туди на підмогу загін Францевича (1500 чоловік), який загалом і вирішив долю битви на користь ВКЛ²³. Ось як про бойові дії в червні 1651 р. сповіщав сам Я. Радзивілл з бобруйського обозу у листі до Я. Кишки: «в п'ятницю прийшли до Річиці, допомогу Гомелеві зараз відправляємо, а людям [військовим залогам. – А. Г.] у Бабичах і в Хойниках знищити полк козацький, який від Бабич у чотирьох милях став, наказуємо»²⁴. Як бачимо, крім захисту білоруських міст, литовський гетьман проводив і наступальні дії проти українських полків, що захищали чорнобильський напрямок. Стратегічно важливою тут була переправа через Прип'ять у Бабичах, яку утримувала литовська застава

²⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К, 1994. – С. 131; Смирнов Я. И. Указ. соч. – С. 262–263.

²¹ Документы об освободительной войне украинского народа. – С. 582–583; Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч. 1. – Мн., 1994. – С. 207.

²² Документы об освободительной войне украинского народа. – С. 457–458; 518–520.

²³ Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. – S. 167.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Radziwiłłow (далі – AR). – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 188. – S. 276.

під командуванням С. Павші. Проте вирватись за Прип'ять на оперативний простір цим підрозділам військ Я. Радзивілла не було можливості, оскільки з українського боку стояли значні сили полковників Ждановича та Гаркуші, які впритул до переправи наблизили велику залого. Останніх необхідно було відтіснити від переправи. І це добре розумів сам Радзивілл. У листі до короля (червень 1651 р.) він писав: «Маючи відомість, що Антон полковник окопався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабич, щоб прогнати наших людей з сеї переправи – єдиної, що її можемо мати на Прип'яті, я вирішив удати, ніби то ми хочемо заходити йому у тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки зібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойник разом з деякими близькими хоругвами, сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і, рушившись, спробувати щастя. Припускаю, що неприятель, покладаючись на свої сили і окопи буде почувати себе безпечним з сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабич, певно поспішить за ним і вони його зможуть за Божою поміччю щасливо атакувати на переправі. Коли вдасться, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля де стоїть немала їх [козаків] залого і щораз збільшується. Тоді б лишилося, зібравши військо, йти на сполучення з військом Вашої Королівської Милості, і на очах Вашої Королівської Милості, сповнити свій обов'язок»²⁵. Проте одразу втілити в життя цю військову операцію не вдалося через необхідність боронитись від козацьких рейдів. Через деякий час, як згодом писав С. Павша, хоча «мені Антон [Жданович] і Гаркуша на шляху, яким до них йшов, на переправах з військом у кількості 4000 мені шлях заступили були. Але я іншим трактом пішов і через ріку Словечну зі всією компанією переправився нікого з товариства [шляхти] не втратив, крім тих, які позаду волоклися при возах. Та засідка [козацька] на них напала і хлопів і челяді убито мені більше десятка, а інші болотом над Словечною рятувалися»²⁶.

У вказаний період приходили до обозу Я. Радзивілла й жителі досить віддалених земель, налякані появою у їхніх регіонах українських козаків. Їм для захисту литовський гетьман надав кількатисячний загін Мирського. Цікаво, що зазначені події в ставці гетьмана Я. Радзивілла, яка наприкінці червня 1651 р. перебувала вже поблизу Речиці, відбувалися на очах козацького посольства, що прибуло ще 3 червня і було затримане в литовському обозі. На дивний збіг в часі «мирного» посольства і агресивних козацьких рейдів під Гомель і Рославль вже звертав увагу М. Грушевський²⁷. Означені обставини свідчили про певні прорахунки української

²⁵ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 225.

²⁶ Starożytności. – S. 315.

²⁷ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 228.

сторони в дипломатичних стосунках із гетьманом ВКЛ, та неузгодженість дій поковників на Півночі України. Тому-то українські послы (Пободайло, Передримирський, Кланевський) до литовського гетьмана не відразу були прийняті Я. Радзивіллою, та й повної довіри до них вже не було. Навпаки у литовського командування виникла підозра, що метою приїзду козацьких посланців було затягування часу та розвідування позицій і сил литовського гетьмана. Тому останній, завершуючи приготування до боїв, вирішив якнайдовше затримання посланців, щоб інформація про основні сили ВКЛ поступила до українського керівництва якнайпізніше. Та ще й використав козацьке посольство для дезинформації захисників лоевської переправи. Бо, відпускаючи українських послів, дав зрозуміти останнім, що відправляє з свого обозу досить великий підрозділ (3000 чоловік)²⁸ під командуванням литовського стражника І. Мирського аж під Рославль. Пересвідчившись, що загін Мирського дійсно зібрався і вирушив у похід, козацькі посланці й передали цю інформацію на лоевську заставу. Це згодом зіграло погану службу її захисникам, оскільки, останні випустили з уваги згаданий 3-тисячний загін, та й загалом послабили пильність, бо не допускали можливим переходу в наступ значно зменшених (таким чином) основних сил Я. Радзивілла. Тим паче, що остаточно не згасла й надія української сторони на нейтральність гетьмана ВКЛ.

Тим часом, ретельно спланований Я. Радзивіллою план ведення бойових дій супроти українських підрозділів на Півночі України вступив у практичну фазу реалізації. Виряджаючи 21 червня 1651 р. корпус Мирського, нібито, на смоленщину, насправді ж «наказав йому через Сож аж під Гомелем переправитися і в тил неприятелю [українській залозі на Дніпрі. – А. Г.] заходити»²⁹. А сам гетьман ВКЛ зі всім військом рушив з-пд Речиці берегом Дніпра вниз до Лоева, спускаючи «частину піхоти й великих гармат на байдаках водою»³⁰. Відомо, що із початком Української революції XVII ст. Любецька околиця разом із найзначнішими містами Любечем та Лоевом потрапили у сферу впливу українського козацтва де замість староств було створено Любецьку та Лоевську сотні. Хоча подальша доля цих адміністративних утворень Українського гетьманату склалася по-різному – Лоев (внаслідок воєнного протистояння та двох Лоевських битв 1649 і 1651 років) зрештою перейшов до Речицького

²⁸ Котлубай називав 2500 чоловік (*Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwilla.* – S. 168).

²⁹ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №145. – S. 213. (Архівні документи Бібліотеки музею ім. князів Чарторийських у Кракові (Спр. №145) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (мікрофільм №6698)).

³⁰ Ibid.

повіту Мінського воєводства ВКЛ, а більшість Любецької околиці було розподілено між сотнями Чернігівського козацького полку Українського Гетьманату³¹.

Тим часом у погоджений з Мирським день 26 червня 1651 р. Я. Радзивілл «домовленої години рівно з світанком на березі Дніпра навпроти козацьких шанців з військом став і знак подав трьома пострілами з гармат пану стражнику [Мирському]», який з військом за п'ять днів, зробивши великий перехід, переправився через р.Сож і непомітно наблизився до козацького табору з тилу³². Таким чином розпочалася Друга Лоївська битва³³. Українські підрозділи, які на світанку 26 червня побачили на протилежному правому березі Дніпра готове до переправи велике радзивілове військо, негайно вийшли з табору й зайняли укріплені шанці над водою, щоб дати відсіч при можливій атаці неприятеля. Але в цей самий час, почувши три умовні гарматні постріли, як сніг на голову, з тилу вдарив по козаках загін Мирського. Після короткої й лютої січі останній захопив укріплений козацький табір, «а згодом і самі шанці опанував»³⁴. Як писав П. Шевальє: «Козаки хоробро оборонялися півтори години, а потім їх опір [корпусом Мирського] було зламано і їх розгромлено»³⁵. Значна частина козаків загинула, п'ятеро ранених вирвалося з оточення й поспішило попередити Небабу, а решта відступила вниз Дніпра до Любеча³⁶.

Друга Лоевська битва входила у свою вирішальну стадію. Я. Радзивілл розумів, що величезна армія полковника М. Небаби стоїть неподалік під Ріпками в 5-ти милях звідси і, що в будь-який час вона може вдари-

³¹ Кондратьєв І. В., Кривошея В. В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 9–12; Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 16–26; Кондратьєв І. Лоевське староство у 1585 – середині XVII ст. // П'ятыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні. – Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2005. – С. 195–204; Кондратьєв І. В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств у XVI – першій половині XVII ст. // «Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзеянне і ўзаемаўплывы»: зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: Р. Р. Лазько (гал. ред.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – С. 29–36.

³² BCzart. – №145. – S. 213.

³³ Таким чином, бойові дії у районі Лоева розпочалися 26 червня (за старим), або 6 липня (за новим стилем), але аж ніяк «у середині липня 1651 р.», як про це пише І. С. Стороженко. («Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво». – С. 267).

³⁴ BCzart. – № 145. – S. 213–124; AGAD. –AR. – Dz. IV. – T. 16. – Кор. 16. – S. 277.

³⁵ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К., 1993. – С. 166–167.

³⁶ BCzart. – № 145. – S. 214.

ти на загін Мирського. Тому останньому наказано було зайняти оборону, а сам литовський гетьман «зараз з військом пішим перправився і коней якнайшвидше наказав переправляти»³⁷. Декілька наступних годин мали вирішити все. І дійсно «заледве деякі хоругви вершників» Я. Радзивілла встигли переправитися, як буквально «через годину зараз з Небабою полковником чернігівським, з Литвиченком ніжинським і Шумейком надзвичайно швидко» підійшло п'ятнадцятитисячне військо³⁸.

Адже, як тільки М. Небаба дізнався від захисників Лоевської переправи, «же ляхи прийшли на те місце де їх залога була, але небагато ляхів»³⁹, то одразу вирішив розбити загін Мирського ще до того часу як переправиться з основними силами сам Я. Радзивілл. Тому-то чернігівський полковник, швидко зібравши всі наявні в його таборі сили, спішно повів військо з-під Ріпок⁴⁰ на Лоев куди був прибув «в полудень» того ж дня (26 червня 1651 р.). Але як і в Першій Лоевській битві (літо 1649 р.) поспішність козацьких полководців не привела до бажаних результатів. Оскільки, спрямувавши наступ на загони Мирського, Небаба випустив з поля зору основні сили Я. Радзивілла, очевидно, припускаючи, що останні ще на протилежному березі Дніпра. Але такі припущення замість розсудливості й конкретних розвідувальних дій дорого обійшлися чернігівському полковнику. Не був несподіваним цей блискавичний наступ основних сил українських козаків і для Мирського, який вже був «готовий» до оборони. З початком бою Я. Радзивілл, який вже встиг був переправити на лівий берег Дніпра (за чверть милі від табору Мирського) піхоту та 3 хоругви кінноти, вдарив з флангу на військо Небаби, що загалом і вирішило хід битви. Як сповіщав з литовського табору сучасник: «зразу хоругви їздні [литовська кавалерія] взялися до справи на неприятеля рішуче насіли і так змішали, що ті відступити мусили»⁴¹. Таким чином, як і в Першій Лоевській битві вирішальним фактором перемоги армії ВКЛ став удар у тил та фланг українського війська. Тільки в битві 1649 р. цей удар завдав допоміжний двотисячний підрозділ, що за щасливої (для литовської сторони) нагоди саме повертався із розвідувального рейду, а в 1651 р. таким, фактично засадним полком виявилися основні сили самого Я. Радзивілла. Що загалом свідчило про повну дезорієнтацію українського командування, яке сходу/зопалу взялося усіма силами громити фактично допоміжний

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ Starożytności. – S. 317.

⁴⁰ М. С. Грушевський неточно зазначав, що М. Небаба «рушив з Чернігова». (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 322*).

⁴¹ BCzart. – № 145. – S. 209, 210, 211, 215, 241.

литовський корпус Мирського та упустило з поля зору основні литовські хоругви. Звичайно не обійшлося тут і без везіння, яке знову допомогло армії Я. Радзивілла. Адже затримка хоча б на одну-дві години із переправою війська ВКЛ, могла призвести не лише до повного розгрому загонів Мирського, а й тих незначних підрозділів самого Я. Радзивілла, які лише почали були переправлятися через Дніпро. А ще більша затримка з переправою на 4–5 годин, могла б взагалі поставити під сумнів можливість для військ ВКЛ форсувати козацький лівий берег Дніпра та продовження наступу в Україні. Але у Другій Лоевській битві все склалося саме на користь армії Я. Радзивілла. І цьому значною мірою посприяли й значне везіння, і добра підготовка до наступу на Україну, й рішучість литовського командування, й витривалість/стійкість тих підрозділів, які першими вступили в бій із значними силами українського війська. Про причини подальшої поразки козаків в Літописі Самовидця сповіщалося: «старшій козацькій Небаба, полковник черніговській, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тоє войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»⁴². Як бачимо, невідповідність, нашвидкуруч зібраного війська, та «неуважність» козацького полководця виявилися вирішальними, про що зазначав у Літописі й Самовидець⁴³.

Хоча в цілому тактичне розташування українських військ напередодні Другої Лоевської битви 1651 р. було вдалим. Вочевидь козацькі воєначальники врахували досвід програної й досить важкої Першої Лоевської битви літа 1649 р. На Дніпрі поблизу Лоева перебувала незначна застава (близько 300 чоловік), а основні сили розташовувалися «задля пространности» (тобто для маневру) в двох таборах поблизу Ріпок. Але в умовах карколомного розгортання подій козацькі воєначальники не змогли адекватно оцінити ситуацію і замість того, щоб згуртувати війська й організувати оборону на другому рубежі в районі Ріпок, боячись розголосоу, що не втримали ввірених їм північних рубежів України, вирішили швидко будь-якою ціною виправити ситуацію. Але стрімкий наступ українських військ за тих обставин міг бути успішним лише тоді, коли б М. Небаба невеликим козацьким підрозділом заблокував пошарпаний попереднім боєм із береговою українською залогою литовський корпус Мирського, а основну свою силу спрямував би на те місце де саме переправлялися хоругви Я. Радзивілла (трохи нижче за течією Дніпра). Останні, таким чином, не мали б змоги розгортатися в бойові порядки та одразу вступати в бій, а при вдалому збігу обставин рішучим натиском були б зім'яті, скинені в

⁴² Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 61.

⁴³ Там само.

Дніпро і добити в воді. Що в подальшому б поставило і корпус Мирського в тупикову ситуацію: або здаватися, або тримати нетривалу облогу, або ж рятуватися втечею вплавав на правий литовський берег Дніпра. І уникнути значних втрат при кожному із вказаних сценаріїв війську Мирського б не вдалося. Тому саме наявність варіантів не лише вдалого, а й переможного ведення/завершення Другої Лоевської битви робить цю повторну поразку козацьких військ під Лоевом чи не найдраматичнішою в історії Національної революції середини XVII ст.

Перш за все досить дошкульними виявилися людські втрати українського війська: «вбитими кілька тисяч полягло, між іншими й сам Небаба полковник чернігівський, як його називали козаки «Батько»; в'язнів багато забрано між якими небіж Небаби; писарів військових, сотників й інших козаків, як Чернігівського полку так і Ніжинського, бубни і 14 хоругв»⁴⁴. А П. Шевальє в своїй «Історії» додавав: «загинули три головні козацькі полковники, в тому числі й Небаба, козацьке військо було розбите, три тисячі козаків убито, багато взято в полон»⁴⁵. Мужність українських козаків, козацької старшини і самого М. Небаби, які безстрашно провели цю криваву битву, дістала високу оцінку у Я. Радзивілла, який у листі до дружини (26 червня 1651 р.) порівнював козацького полковника із відомим козацьким полководцем М. Кричевським, що поліг у Першій Лоевській битві 1649 р.: «Небаба хоробро наступав на нас, але, подібно до Кречевського він і сам загинув, і втратив усе своє військо»⁴⁶. Полковник Мартин Небаба, немовби підтверджуючи своє козацьке прізвище, дійсно по-чоловічому мужньо бився до останньої краплі крові. В одному із листів з литовського обозу (27 червня 1651 р.) так описувалися останні хвилини життя чернігівського полковника, який Ю втративши коня, «почав був пішо відходити, коли товариш [шляхтич] з хоругви пана старости мазирського почав насідати. Там же [Небаба] довго боронився від того товариша і врешті між собою зійшлися, лише той товариш зійшов з коня, якого інший відвів. На той час [Небабу] посікали удвох і коли його в праву руку поранили лівою боронився, аж його на місці забито»⁴⁷. На вбитому полковнику був «жупан атласний зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзиками й таким же шнурком, шабля в оправі, перстень на пальці і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в

⁴⁴ BCzart. – № 145. – S. 215; AGAD. – AR. – Dz. IV. – T. 16. – Korp. 188. – S. 277.

⁴⁵ *Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі. – С. 166–168.

⁴⁶ Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – Т. IV. – 1882. – С. 333.

⁴⁷ Starozytności. – S. 318.

якому було 7000 золотих – то йому князь [Я. Радзивілл] дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу»⁴⁸.

Таким чином, полковник М. Небаба, як і його попередник М. Кричевський, зазнавши важких поразок не те, що не бажали здаватися в полон Я. Радзивілли (хоча мали таку можливість), але більше воліли померти від ран в бою, усвідомлюючи свою власну відповідальність за ті великі людські втрати й відкритий через це шлях наступу армії ВКЛ на Україну. Вражене мужністю українських воєначальників литовське командування звеліло належно похоронити усіх полеглих козаків та українським звичаєм на їх честь насипати високі кургани. Думається, що попри здобуті коштовні трофеї (які переможці взяли у переможених), литовська сторона все ж дала змогу похоронити загиблих із військовими почестями з деякими обладунками та зброєю. Згодом в історичних джерелах згадувалося про понад півтора десятка високих могил загиблим у 1649 р. козакам М. Кричевського та про кілька курганів на честь полеглих воїнів М. Небаби. Зокрема, вважається, що виявлені краєзнавцями два кургани (які було знесено колгоспниками десь у 60-х роках ХХ ст.) неподалік села Малинівка / Духівщина, що поблизу Любеча, мали відношення саме до описуваних подій Другої Лоевської та наступних битв літа 1651 р.⁴⁹.

Наступного після битви дня 27 червня 1651 р. Я. Радзивілл наказав «гармати й піхоти більшу частину з возами всіма залишити» в обозі, а сам з кіннотою рушив під Ріпки «на ті табори Небаби і Литвичонка, які були обкопані і розташовувались неподалік один від одного»⁵⁰. Підступивши впритул гетьман ВКЛ «рушив пана підстоля литовського, придавши йому пана Курпського і пана Воронича й дві татарські» хоругви, але козаків не застали в таборах, щоправда, «живності багато там знайшли»⁵¹. До рук Радзивілла, як і в Першій Лоевській битві, потрапив також чималий козацький обоз, який відстав від основних бойових порядків: «вози з борошном, не відаючи про поразку своїх ішли до війська козацького, при яких було 200 козаків піших з самопалами, яких оточивши всіх живцем взяли. Полонені оповіли, що їх було у полку Небаби 20 000, але послав 3 000 під Кричев, а 2 000 послав для живності, сам мав 15 000»⁵².

⁴⁸ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 322.

⁴⁹ Коваленко О. Мартин Небаба // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети / Редкол: В. Смолій (відп.ред) та ін. – К., 1998 – Кн. 1 – С. 240; Степанков В. Михайло (Станіслав) Кричевський // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети. – С. 177–192.

⁵⁰ BCzart. – № 14. – С. 215.

⁵¹ Ibid. – С. 216.

⁵² Starozytności. – S. 318.

Поразка в Другій Лоевській битві мала трагічні наслідки для Української козацької держави. Остання не могла не відгукнутися болем у серцях людей та не відбитися на настроях козацьких загонів. А з іншого боку втрата найбоєздатніших сил Чернігівщини та обозу з боєприпасами й фуражем робили край практично беззахисним перед армією Я. Радзивілла та відкривали стратегічний напрям на Київ, Чернігів та інші міста Сіверщини.

Деморалізовані козацькі загони деякий час вже не наважувалися приймати бій з великою армією литовського гетьмана й відступали до Києва та Чернігова. Як писали з литовського обозу, «прийшла була відомість, що козаки не хочуть нашим досаджати з Любеча втекли і місто пустою залишили»⁵³. Тому, сам Я. Радзивілл, збираючись до Чернігова, «направив пана Підбереського з капітаном ... щоб місто [Любеч] опанували, що й сталося; бо козаків ще там застали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили і в ліси пішли; бубни і чотири хоругви відбили»⁵⁴. За відсутності відповідних українських джерел такі бравурні (часто односторонні й перебільшені) реляції з литовського обозу загалом адекватно змальовують лише загальний настрій на Півночі України. Хоча історики й фахівці з воєнного мистецтва постійно зазначають, що переможці часто значно перебільшують параметри своїх успіхів та применшують досягнення своїх переможених супротивників. А тому до нас не завжди доходять відомості про ті героїчні епізоди та локальні успіхи козацьких підрозділів, які відступаючи, все ж стримували на своїх плечах окрилену Лоевською звитягою армію ВКЛ.

Того ж таки 27 червня 1651 р., «відпочивши кілька годин, [Я. Радзивілл] рушив, до Чернігова бажаючи, в тому їх страху перебуваючих, ввійти, або на певну принаймі виманить битву»⁵⁵. За п'ять миль від Чернігова до литовського гетьмана прибули «міщани чернігівці... піддаючись, аби їх тільки не трачено і дітей їх, а що є ще кілька тисяч парубків, які також до Небаби збиратися почали, мали були видати князю його милості», – сповіщалося у листі з литовського обозу в цей день⁵⁶. Щоправда козаки, на відміну від міської верхівки, які обрали «на місце Небаби чернігівським полковником Пободайла», зайняли більш рішучу позицію і вирішили оборонятися в місті, значно укріпивши останнє. Тому, коли Я. Радзивілл 29 червня «в неділю ранесенько став під містом з кількома хоругвами» то побачив, що в Чернігові «вали потужні, в яких [козаки] обозом стали

⁵³ BCzart. – № 145. – S. 216.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Starozytności. – S. 318.

і за ними огорожа міська нова (бо в той час війни постійно сипали й будували), і ті й ті обоє людьми осаджені», то зрозумів, що «не без великої шкоди» доведеться «проводити людей до штурму». А тому відмовився від останнього, намагаючись маневрами коло міста виманити його захисників у відкрите поле. Проте навчені гірким досвідом Небаби козаки не піддалися на ці тактичні хитрощі литовського гетьмана⁵⁷. Як влучно писав М. С. Грушевський: «так виправляв новий чернігівський полковник Пободайло помилки свого «неуважного» попередника»⁵⁸.

Така затяжна ситуація одразу поставила перед Я. Радзивілллом дилему: чи йти далі на Київ, залишивши в тилу великий чернігівський гарнізон, чи все ж осадити й штурмом взяти Чернігів (на що необхідно було переправити під місто великий обоз з артилерією). Остаточного не вирішивши для себе цю дилему, гетьман ВКЛ, як пише Самовидець, під Черніговом «нічого не вскуравши, назад повернув на Любеч»⁵⁹. Туди ж наказав «возам і озброєнню з обозом приходить». Хоча попри Чернігів «боком кілька хоругв татарських і вісімнадцять значків челяді лозної, придавши по товаришу [шляхтичу], від Десни пустив на Слабин»⁶⁰, аби лівим крилом все, що трапиться загорнули і хлопам скупчуватися і за Десну посилку переправляти не допускали»⁶¹. Проте і без таких заходів Чернігів залишався єдиним в окрузі місцем де ще перебувала сильна козацька залога. Інші прилеглі території були залишені людьми, які подалися геть, не бажаючи залишатися на милість завойовникам. Тому останні «застали там пустки в будинках, але в полях багато збіжжя та худоби і військо значно поживилося», — як писали з литовського обозу⁶².

Вже через тиждень після перемоги у Другій Лоевській битві Я. Радзивілл, який певний час перебував з обозом під Любечем, почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України у нього недостатньо. Оскільки, для успішного наступу на Київ литовської армії частину необхідно було залишити для облягання Чернігова, а також zostавити залоги в Любечі, Лоеві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. У листі з-під Любеча до полоцького воєводи (від 3 липня 1651 р.) литовський гетьман сповіщав, що мусить дробити своє військо, бо «посполитого рушення до сих пір не ви-

⁵⁷ BCzart. — № 145. — S. 217.

⁵⁸ Грушевський М. Назв. праця. — С. 323.

⁵⁹ Літопис Самовидця. — С. 61.

⁶⁰ Слабин — поселення в 25 км південніше від Чернігова вниз за течією Десни (М. Грушевський чомусь називає «Слабунь» (Назв. праця. — С. 326)).

⁶¹ BCzart. — № 145. — S. 217.

⁶² Ibid.

дно за винятком Новоградського воєводства». Тому Я. Радзивілл прохав великого гетьмана литовського Януша Кишку (1646–1653) аби той «гарячим універсалами» спішно збирав з воєводств ВКЛ посполите рушення й направляв до Річиці й далі «на границю [з Україною. – А. Г.] для цілої ойчизни заспокоєння». Сам же литовський гетьман зачищав захоплену територію України від козацьких підрозділів та проводив розвідку «чекаючи на язика доброго на шпигів відправлених». А 8 липня 1651 р. «виправив чату добру за Чернігів до Седнева»⁶³... пана підстолего литовського, пана оберштер лейтенанта Ганскопфа, пана майора Нольда, пана старосту радунського і кілька інших хоругв»⁶⁴. У десятих числах липня 1651 р. Я. Радзивілл приймає рішення розпочати потужну («з гарматами») облогу Чернігова. Тим паче, що чернігівцям нізвідки було чекати швидкої підмоги, адже литовські підрозділи зачистили усю навколишню територію в радіусі кількох десятків кілометрів навколо міста (від Седнева до Слабина). Але все змінила ситуація, що склалася на овруцько-чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ.

Тим часом полковники Гаркуша і Жданович, які до цього успішно тримали оборону супроти підрозділів С. Павші на Прип'яті, дізнавшись про розгром військ Небаби, вирішили на початку липня 1651 р. відступати у напрямку Києва. Оскільки необхідно було не лише зміцнити військами давню столицю, але й не дати основним силам Я. Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від українських підрозділів підійти до міста, а, можливо, і зайти в тил козацьким полкам. Ведучи жорстокі бої з військами, присланого Я. Радзивіллою під Чорнобиль, великого стольника литовського В. Гонсевського⁶⁵ (під команду якого передавався і полк у Бабичах) «Гаркуша із своїм полком... з місця рушив і пішов до Києва»⁶⁶. Згодом, як сповіщали з литовського обозу відійшов з-під Чонобиля і А. Жданович з полком «за чим чорнобильці ворота нашим відкрили і решту козаків Смальському, який був туди посланий, видали; той же задню сторожу там ще залишивши, сторожу козацьку знищив, кілька сотень вбив і значних в'язнів узяв»⁶⁷.

⁶³ Седнів – поселення за 35 км на північний схід від Чернігова.

⁶⁴ Ibid. – S. 217–218; AGAD. – AR. – Dz. IV. – T. 16. – Кор. 188. – S. 277.

⁶⁵ Вінцент Корвін-Гонсевський/Госевський (1620–1662) (польською: Wincenty Korwin Gosiewski) – відомий воєначальник та державний діяч Речі Посполитої. Починаючи з 1641 р. був великим стольником литовським, а в 1651 р. отримав посади великого литовського підскарбія й писаря, атакож звання генерала литовської артилерії в армії ВКЛ. Згодом дослужився до посади польного гетьмана литовського (1654–1662), змінивши легендарного Януша Радзивілла.

⁶⁶ BCzart. – № 145. – S. 218.

⁶⁷ Ibid.

Спільними силами, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера «в п'яти милях від Києва». На березі ріки укріпили козацький табір та викопали шанці. Хоча Гонсевський пізніше в своїй реляції зверхньо писав, що «козацькі полковники, урятувавши себе і недобитків втікли до Києва», все ж інші джерела твердять, що полки Ждановича і Гаркуші мужньо вели бої на ірпінській переправі. Зокрема про бої, які розпочалися під Димером 7 липня 1651 р. так сповіщав російський посол Г. Богданов: «Киевский полковник Онтон с козаками, не допуская польских людей [литовське військо] до Киева, встретил за 15 верст и польские люди с казаками учинил бой, и бились вовесь день. И козаки польских людей побили и до Киева их не допустили... и с ляхами бой у него [Ждановича] был неодинова и до Киева польских воинских людей не допускаял»⁶⁸. Дане свідчення цілком заперечує захоплюючі оповіді сучасників з литовського табору, які занадто прикрашали свої перемоги та применшували ратні справи козаків. Тому тут слід поставити під сумнів висновки тих дослідників, які писали про пасивність А. Ждановича й інших козацьких воєначальників в оборонних боях на Півночі України. Навпаки, думається, слід підкреслити зваженість та правильність тактики Гаркуші й Ждановича, які, знекровлюючи ворога в оборонних боях, уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити, й, не відкриваючи дороги на Київ.

Після боїв під Димером козацькі війська, спаливши великий міст через Ірпінь, відступили до Києва. І це теж був вірний крок, оскільки, лівобережжям до Києва уже прямували хоругви самого Я. Радзивілла, який в будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу й Ждановича від міста, оточити і знищити останніх. Це було б дійсною катастрофою, оскільки, практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування й беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна. Тому Жданович і Гаркуша вірно визначили своє головне стратегічне завдання – це збереження армії ціною територіальних поступок і знекровлення ворога в оборонних боях. Необхідно було виграти час.

У першій половні липня 1651 р. все вирішували тижні, а то й дні. Оскільки Б. Хмельницький, який у цей час перебував у Паволочі, і куди до нього прийшли вісті про поразку під Берестечком та розгром М. Небаби під Лоевом, вже розсилав універсали по Україні із закликами до наро-

⁶⁸ ВУ Р. – Т. 3. – С. 115.

ду підніматись на боротьбу із загарбниками⁶⁹. Хоча реально військовими силами допомогти захисникам Києва гетьман України не міг, але, все ж, він побував у місті десь між 8 і 11 липня де опікувався його обороноздатністю та, нібито, навіть провів старшинську раду. За іншими відомості Б. Хмельницький їздив до Києва на богомілья, адже останні поразки українських військ робили ситуацію критичною. А з іншого боку слід було також узгодити позиції із київськими церковними ієрархами перед підходом армії Я. Радзивілла до міста.

В той же час Я. Радзивілл відмінив призначений на 10 липня великий штурм Чернігова, в якому було «замкнулося недобитків Ченігівського полку, також з Ніжина, Борзни, Батурина, Мени, просто з усієї Сіверщини більше як 40 000 козаків»⁷⁰, залишив коло міста залог, а також, «поливши застави в Любечі й Лоеві рушився зі всім військом до Києва»⁷¹. Це рішення було прийняте 15 липня, а сам похід розпочався вже наступного дня. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках водою. Основне ж військо з кіннотою чисельністю близько 10 000 чоловік рушило суходолом й, подолавши за тиждень чимало річок і рік («одного дня п'ять мостів собі побудували, другого дня сім разів плавали»), 22 липня «в 3 милях від Києва» об'єдналося із загонами Гонсевського, які першими підійшли до Вишгорода. 23 липня 1651 р. до міста вступила й армія Я. Радзивілла. Вишгород було розорено, а церкви пограбовано. Існує легендарний преказ про те, як під час безчинств один із литовських вояків проколов списом ікону Божої Матері й та почала кровоточити. А потім у ві сні Я. Радзивілли явилась сам Богородиця й застерегла литовського гетьмана, якщо він не покарає винуватця то не зможе залишити місто. Через що Я. Радзивілл наказав стратити святотатця й лише тоді продовжив рух на Київ⁷².

Попереду армію ВКЛ та козацьке військо чекало нове випробування 1651 року – битва за Київ.

Узагальнюючи викладений матеріал відзначимо, що після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка Друга Лоевська битва та подальша битва за Київ

⁶⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка. – С. 134–135; Starozytności. – S. 277.

⁷⁰ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С. 325.

⁷¹ Там само.

⁷² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 343.

влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення козацьку державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня 1651 р. здати Київ, проте завойовники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників були врятовані, а активні військові операції не лише скували литовську армію в місті, але й змусили її згодом рятуватися відступом і з'єднанням із коронним військом. Виграний час дозволив Б. Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання Української держави.

Загалом актуальність піднятої проблематики полягає ще й у тому, що, попри значно вагоміші стратегічні наслідки для ВКЛ Другої Лоевської битви 1651 р., сучасниками тих подій більше пошановувалася Перша Лоевська битва 1649 р., яка увійшла в історію як найбільша перемога полководця Я. Радзивілла. Адже саме через це польного гетьмана литовського на кінець року так тріумфально зустрічали у столиці Речі Посполитої де відбувалися фактично ритуальні події з увіковічення пам'яті Лоевської звитяги. Адже 21 грудня 1649 р. під час Варшавського сейму Я. Радзивілл поклав перед польським королем Яном II Казиміром та сенаторами близько 40 козацьких хоругв, які було здобуто під час Першої Лоевської битви. Близько шести років ці трофейні козацькі знамена перебували у варшавських костелах, а в 1655 р. їх вилучили шведські солдати, які здобули Варшаву. Вважається, що до сьогодні в шведських архівах і музеях збереглося не більше десяти тих «лоєвських» хоругв.

Віншування Я. Радзивілла, як переможця Першої Лоевської битви, тривали цілий рік і до річниці битви у 1650 р. було опубліковано чимало хвалебних матеріалів у європейських газетах. А нащадки Я. Радзивілла з гордістю згадували про цю перемогу свого славетного предка і у XVIII ст. Чого аж ніяк ми не можемо констатувати про не менш важливу Другу Лоевську битву 1651 р. Хоча саме після останньої Я. Радзивілли вдалося провести подальший похід до Чернігова й Любеча та ненадовго заволодіти Києвом, про що литовський польний гетьман не міг навіть мріяти після Першої Лоевської битви у 1649 р. Водночас, незважаючи на велике значення Другої Лоевської битви 1651 р. останній не було відведено належного місця від самого початку та найраніших фіксацій подій середини XVII ст. в історіографії та картографії. Зокрема, на одній із перших карт західних картографів («Генеральній карті України» / «*Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina*», створеної В. Гондіусом у 1648–1652 р.р. за рукописною картою Г. Л. де Боплана 1639 р.), де Україна була територіально представлена вже найбільш широко («від Московії до Трансильванії»), у п'ятому варіанті карти автори зробили написи

лише про Першу Лоевську 1649 та Берестецьку битви 1651 р.⁷³ Хоча ще сучасник подій Самуїл Тврдовський (1605–1661) у своїй римованій хроніці «Громадянська війна» (Каліш, 1683) вже писав про битву під Лоевом 1651 р. (замітимо не під Ріпками) та поразку військ М. Небаби.

Цікаво, що відомості про Першу Лоевську битву 1649 р. навіть були потрапили до старонімецької преси середини XVII ст. (газет, листів, брошур та «летючих листків»), яка свого часу загалом досить вагоме місце відводила висвітленню українських подій (вміщувала матеріали з історії запорозького козацтва, писала про участь українських козаків у Тридцятилітній війні, їхню боротьбу проти Османської імперії; широко розповідала про Національно-визвольну війну середини XVII ст. та добу Руїни)⁷⁴.

Деяке замовчування й невизнання Другої Лоевської битви 1651 р. спостерігається і в наш час, адже у новітній академічній Енциклопедії історії України (К., 2009) на відповідних сторінках вміщено лише статтю «Лоевська битва 1649»⁷⁵. Така недостатня увага наукових видань до Другої Лоевської битви 1651 р. породила плутанину й в узагальнюючих працях, підручниках та посібниках, як шкільних так і вузівських. Останні, за традицією яка йде ще від відомої свого часу книги О. Субтельного (Україна. Історія. – К., 1991) або взагалі не згадують про ці події (а це ж важливий історичний факт з десятками тисяч учасників битви та значними жертвами), або інколи пишуть про бій «під Ріпками 6 липня 1651 р.»⁷⁶. Хоча, битва відбулася неподалік Лоева й за десятки кілометрів від Ріпок. Очевидно тут має місце вплив традиції, яка йде ще від польського хроніста XVII ст. С. Твардовського, який довільно на власний розсуд, навіть Першу Лоевську битву 1649 р. називав Речицькою, хоча Речиця була досить віддаленою від дійсного поля бою.

⁷³ Вавричин М. Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України : Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. – С. 19–20; Бортняк Н.В. Україна на стародавніх картах у працях і науково творчих планах Марії Вавричин // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. ред. І. Копич. – Львів, 2011. – С. 473–483.

⁷⁴ Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Ч. 1. Немецкие и австрийские источники. – Дн-к, 1981; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Дн-к, 1985; <http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Musyk-RivnZona.php#M4>; Мыцык Ю. А., Підгорна Н. М. Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 21–30.

⁷⁵ Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 257–258.

⁷⁶ Литвин В. Історія України: Підручник. – К., 2006. – С. 169 (те ж саме у виданні 2011 року).

Таким чином, наявна навчально-довідкова література або ж ігнорує Другу Лоевську битву, або ж називає її по іншому. Зокрема, універсальний довідник авторства Г. В. Середницької («Історія України» (К., 2013)) «рекомендований, узгоджений та затверджений» Міністерством освіти і науки України під 1651 р. згадує винятково лише «Білоцерківський мирний договір» та «Бересте[йс]ьку (!) битву»⁷⁷ без Лоевських подій. Деякий виняток з-поміж сучасних довідників становить посібник виданий в Кам'янці-Подільському (2011, 2012, 2014). Саме в ньому можна знайти рядок про вторгнення Я. Радзивілла 1651 р. та «поразку українських військ під Лоевом»⁷⁸. Хоча й не вказано точної дати цієї значної битви (ні року, ні дня, ні місяця). А от І. Панчук у посібнику для підготовки до ЗНО (Тернопіль, 2014) вирішив перестрахуватися й помістив під датою (26. VI. 1651) рядок «битва під Лоевом і Ріпками»⁷⁹ (С. 103). Тобто, чи то одна битва тривала на багатокілометровому просторі між Ріпками й Лоевом чи то в один день відбулося дві битви, що невірно ні з одного ні з іншого боку. Тож важливо, щоб наукові напрацювання дослідників більш оперативної й точно потрапляли на сторінки сучасної навчально-довідкової літератури.

⁷⁷ Середницька Г. В. Історія України. Універсальний довідник для школярів та абітурієнтів. Опорні конспекти: 7 – 11 кл. Повний курс підготовки до державної підсумкової атестації та зовнішнього незалежного оцінювання. – К., Вид. «Книги України», 2013. – С. 76 (272 с.).

⁷⁸ Гісем О. В. Історія України. Довідник + тести. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. 3-тє видання, доповнене та перероблене / Олександр Гісем. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. – С. 161 (588 с.); Гісем О. В. Історія України. Довідник + тести. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. 4-тє видання, доповнене та перероблене / Олександр Гісем. — Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 612 с. Гісем О. В. Історія України. Довідник + тести. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. / Олександр Гісем. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – 640 с.

⁷⁹ Панчук І. Історія України: комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. – Тернопіль, 2014. – 464 с.

Ukrainian Hetmanate and the Grand Duchy of Lithuania in the military-political confrontation 1651: Loyevska second battle

Ukrainian hetmanate during the National liberation revolution of the 17th century permanently paid much attention to the Belarusian direction, focusing on the border with the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – the GDL) considerable military forces, even at the most dramatic situations of the revolution. During the Ukrainian liberating actions Belarus got to geopolitical interests of a hetmanate more often, and the Cossack's administrative and social device and jurisdiction was extended on its territory. Difficulties for the Ukrainian Cossacks in Belarus were caused by good organized Lithuanian troops and active defensive tactic of Yanush Radzivill. His troops closely came to the Ukrainian border. In the third week of June, 1651 the plan of military operations nearest the northern Ukrainian borders which was carefully planned by Yanush Radzivill entered a practical phase of realization, and troops of the GDL launched an offensive on the Ukrainian positions.

On June 26, 1651 there was the Second fight near Loyev, during which Ukrainian troops under command of the colonel Martyn Nebaba suffered defeat. As well as in the First fight near Loyev (1649) the attack on the back and the flank of the Ukrainian army became a decisive factor in a victory of troops of the GDL. It is indicated disorientation of the Ukrainian command which began to smash the auxiliary 3 000 corps of I. Mirskiy and also let out the main Lithuanian troops of Yanush Radzivill from a field of vision.

Generally after a severe defeat near Berestechko (on 18–30 June, 1651), defensive actions against the GDL army near the northern Ukrainian borders, difficult Second fight near Loyev (on June 26, 1651) and the subsequent to it fight for Kiev in the summer of 1651, with simultaneous blossoming of the guerrilla movement, weakened strengths of the opponent and actually saved from destruction the Ukrainian Cossack state.